

Inne języki

Tomasz Wicherkiewicz

Zróżnicowanie językowe świata, Europy i jej regionów, które bezsprzecznie organizowało życie polityczne, ekonomiczne i społeczne na przestrzeni wieków, zaczyna zanikać.

JEZYKI W NIEBEZPIECZEŃSTWIE

Przez większą część wieku XX w różnych państwach w Europie (aczkolwiek nie wszędzie) wiele języków i ich odmian postrzegano jako przeszkodę (zwykle w lokalnej skali) w zrównoważonym rozwoju społecznym, a przez to i gospodarczym tych krajów. Dopiero w ostatnich dekadach tego wieku, z czasem, niejako w wyniku odrodzenia zainteresowania etnicznością i w związku z rozwojem ruchów etnicznych i regionalnych, Europejczycy zaczęli odkrywać, że otaczająca ich w czasach młodości różnorodność językowa: dialektów, gwar, narzeczy, substandardowych czy mówionych odmian angielskich *vernaculars*, francuskich *patois*, niemieckich *Mundarten*, rosyjskich *наречии* i *говоров*, niderlandzkich *streetalen*, hiszpańskich *idiomas* lub *hablas*, odchodzi w przeszłość. Stosunkowo szybko zjawiska te przybrały na sile, sprawiając, że instytucje i organizacje międzynarodowe oraz świat akademicki zaczęły bić na alarm i słać ostrzeżenia: zróżnicowanie językowe świata jest zagrożone, podobnie

jak naturalne ekosystemy. Wraz z utratą swoich języków ludzie/ludy tracą kultury, zbiorową pamięć, tożsamość i jednostkowość. Zagrożenie wymarciem, a nawet śmierć języka to los języków mniejszych i większych społeczności na całym świecie, gdyż coraz więcej z tych języków nie jest już przekazywanych z pokolenia na pokolenie. Podawane z coraz większą dokładnością – np. przez ethnologue.org and SIL International – liczby języków świata (w przedziale między 6500 a 7200) z roku na rok mają coraz bardziej spadkowy charakter. Niektórzy językoznawcy wprost wyrażają swój niepokój. David Crystal (2000:18-19) pisał we wstępie do swojej książki *Language Death: I consider it a plausible calculation that – at the rate things are going – the coming [XXI] century will see either the death or the doom of 90% of mankind’s languages*. Wcześniej Michael Krauss (1992) stwierdził: *That means only about 600 [languages] are „safe”*. *The majority of the world’s languages are vulnerable not just to decline but to extinction. Over half the world’s languages are*

moribund, i.e. not effectively passed on to the next generation. A middle position could assert 50% loss in the next 100 years.

Kilka lat później prognozy tego uczonego zabrzmiały bardziej drastycznie: *Out of approximately 5,000 to 6,000 still existing languages, over one tenth is in the last phase of their existence, and about 80 per cent of others are immediately threatened with extinction. It has been estimated that in 2050 only about 1,000 living languages will remain on earth (Kraus 1998).*

Obok programów i inicjatyw rewitalizacyjnych, to dokumentacja języków stanowi jedną z naukowych (a zarazem często społecznych) odpowiedzi na ich zagrożenie. Ta nowa transdyscyplinarna dziedzina językoznawstwa obejmuje m.in. zbieranie, gromadzenie, digitalizację i opracowanie oraz archiwizację próbek tekstów mówionych i pisanych – o ile takie w danym języku istnieją. Na jakość archiwów dokumentacji wpływa reprezentatywność próbek, tzn. zróżnicowanie wiekowe, społeczne, płciowe zarejestrowanych mówców, gatunków archiwizowanych tekstów i ich tematyki. Celem dokumentacji języka jest stworzenie jego reprezentatywnego korpusu. Korpusy takie (np. [British National Corpus](#), [Corpus of Contemporary American English](#), [Datenbank für Gesprochenes Deutsch](#), [Austrian Academy Corpus](#), [Corpus del Español](#), [Narodowy Korpus Języka Polskiego](#)) powstają i są rozbudowywane w rezultacie długoterminowych projektów prowadzonych przez wielodyscyplinarne zespoły specjalistów, ze stabilnym instytucjonalnym finansowaniem oraz z wykorzystaniem najnowocześniejszego oprogramowania, baz danych i centrów komputerowych.

O takich systematycznie gromadzonych, stabilnie utrzymywanych i reprezentatywnych zasobach można jednak mówić i myśleć głównie w przypadku języków silnych demograficznie, posiadających wysoki status polityczny/oficjalny. O wiele trudniej o takie wsparcie dla języków zagrożonych, których liczba użytkowników maleje. Jeszcze gorzej wygląda stan dokumentacji odmian językowych pozbawionych prestiżowego standardu (literackiego).

Dziedzictwo językowe Rzeczypospolitej – baza dokumentacji zagrożonych języków

Wiele odmian językowych w Polsce to takie właśnie słabo udokumentowane (mikro)etnolekty, zespoły dialektalne/gwarowe, języki mniejszościowe, których społeczności użytkowników albo już zniknęły, albo są w najwyższym stopniu

wymarciem zagrożone. Polska jest krajem, który w swoim obecnym kształcie terytorialnym i etnodemograficznym uchodził po II wojnie światowej za jeden z najbardziej homogenicznych i jednojęzycznych (monolingwalnych) w Europie. Jak wiadomo jednak, terytorium Rzeczypospolitej (w najszerszym tego pojęcia znaczeniu) zawsze zamieszkiwały etniczne/regionalne wspólnoty komunikatywne, które mówiły językami innymi niż polski.

Dialekty i zespoły gwarowe polszczyzny doczekały się już zaczątków korpusów, atlasów i innych opracowań dokumentacyjnych – jak np. ze wszech miar godne polecenia w wymiarze przekrojowym i edukacyjnym kompendium internetowe (pod red. prof. Haliny Karaś) [Dialekty i gwary polskie](#), zawierające również odrębne zakładki nt. kaszubszczyzny i leksykon kaszubski. Brakowało jednak podobnego, a ze względu na większe zróżnicowanie repertuaru języków bardziej uniwersalnego kompendium wiedzy dotyczącego języków (i ich odmian) nie-polskich – zwłaszcza w zmiennym diachronicznie i terytorialnie aspekcie tytułowego dziedzictwa językowego Rzeczypospolitej. Tak powstał pomysł stworzenia portalu [www.inne-jezyki.amu.edu.pl](#), a w jego ramach Bazy dokumentacji zagrożonych języków.

Projekt – a właściwie w zamiarze zespołu badawczego autorów jego pierwszy etap – prowadzony był w latach 2012-2014 w ramach grantu programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą [Narodowy Program Rozwoju Humanistyki](#). W zespole projektu pod kierownictwem dra Tomasza Wicherkiewicza znaleźli się specjaliści w dziedzinie badań nad językami mniejszości oraz dokumentacji języków z Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu, Uniwersytetu Warszawskiego i Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II. W trakcie realizacji projektu nawiązano współpracę również z innymi ośrodkami naukowymi i dokumentacyjnymi. Głównym jego celem było stworzenie stosunkowo łatwo dostępnej i utrzymywanej bazy danych do archiwizowania anotowanych nagrań audio i wideo niepolskich odmian językowych stanowiących tytułowe dziedzictwo językowe Rzeczypospolitej. Zespół projektu zgromadził, opracował i opublikował dane na temat tych odmian w języku polskim i angielskim, a kilka pierwszych zaopatrzył w reprezentatywne materiały dokumentacyjne (dla języków: jidysz, łatgalskiego, hańcnowskiego i wilamowskiego). Konstrukcja bazy danych umożliwia trzy poziomy dostęp do nich: publiczny, edukacyjny (dla wykładowców, studentów i uczniów) i zastrzeżony

(dla członków zespołu) – aczkolwiek do tej pory nie było potrzeby (wyrażonej np. przez informatorów) zastrzegania jakiegokolwiek fragmentu archiwów.

W następnych etapach rozwoju projekt obejmować ma unowocześnienie bazy danych, uzupełnianie danych językoznawczych, etnolingwistycznych i socjolingwistycznych, jak też uwzględnienie w archiwach następnych odmian językowych. W dalszej perspektywie zebrane korpusy i materiały mogłyby służyć poszczególnym społecznościom językowym jako źródła i odniesienia w prowadzonych projektach rewitalizacyjnych.

Podczas prac zespół mógł wykorzystać doświadczenia, metody i metodologie dokumentacji zagrożonych języków opracowane i przedstawione w portalu Języki w niebezpieczeństwie powstałym w ramach projektu *Innovative Networking in Infrastructure for Endangered Languages (INNET)* prowadzonego przez konsorcjum instytucji akademickich z Niemiec, Holandii, Węgier i Polski (Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu). Jednym z celów tego projektu było opracowanie multimodalnego zestawu materiałów popularyzujących wśród europejskiej młodzieży szkolnej wiedzę o zagrożonych językach i ich dokumentowaniu jako o atrakcyjnych komponentach językoznawstwa i studiów lingwistycznych.

Zawartość Bazy dokumentacji zagrożonych języków Rzeczypospolitej

Zasoby portalu obejmują:

1. Rozszerzone profile informacyjne na temat historii, lokalizacji i zasięgu użycia, wspólnoty użytkowników/mówców, stopnia zagrożenia, programów/wysiłków rewitalizacyjnych, standaryzacji, kontaktów językowych, różnicowania odmian, stanu badań i literatury przedmiotu następujących odmian i kompleksów językowych:
  - polskiego jidysz (w kraju i w diasporze);
  - łągalskiego (w łotewskiej Łatgalii – dawnych Inflantach Polskich);
  - wilamowskiego (mikroetnolektu Wilamowic koło Bielska-Białej);
  - hałcnowskiego (w ramach byłej bielsko-bialskiej enklawy językowej – Bielitz-Bialaer Sprachinsel);
  - dialektów litewskich – zwłaszcza dzukijskich, suwałskich i wizańskich;
  - białoruskich wschodniej Białostoczczyzny;
  - ukraińskich północnych, wołyńskich, nadszańskich, naddniestrzańskich i zachodnich;

- rusińskich – łemkowskiego;
- odmian podlaskich i poleskich;
- rosyjskich Staroobrzędowców¹ z Mazur i Suwalszczyzny;
- odmian spiskich i orawskich pogranicza polsko-słowackiego;
- odmian laskich pogranicza polsko-morawsko-czeskiego;
- dialektów czeskich Zelowa i Kucowa (w Polsce centralnej) oraz Kotliny Kłodzkiej;
- śląskich dialektów niemieckich;
- niemieckich odmian językowych z Polski centralnej, Galicji, Wielkopolski, Warmii i Mazur;
- odmian dolnoniemieckich (wraz z *plautdietsch* – etnokonfeszjelektem Menonitów);
- romskich odmian romani;
- karaïmskich;
- odmian językowych używanych w przeszłości przez polskich Ormian i Tatarów.

2. Bazę danych zgromadzonych w trakcie badań terenowych, obejmujących komentowane, anotowane i zaopatrzone w metadane próbki i źródła językowe (mówione w postaci dialogów, opowiadane/monologi, śpiewane, drukowane, rękopiśmienne i ikonograficzne) dla czterech pierwszych z wymienionych wyżej (zespołów) odmian językowych. W przypadku hałcnowskiego zespołowi projektu udało się dotrzeć do wszystkich żyjących użytkowników tej odmiany (7 osób) i zarejestrować ich mowę. W trakcie trwania projektu zmarło kilku informatorów-użytkowników, m.in. z Wilamowic, Hałcnowa czy Wałbrzycha (górnos Śląski dialekt niemiecki), czyniąc zarchiwizowany materiał jeszcze bardziej unikatowym. Wiele z dokumentowanych odmian używanych jest jeszcze wyłącznie bądź prawie wyłącznie przez mówców urodzonych w latach 30. XX wieku lub wcześniej. W trakcie trwania projektu wypracowano skuteczną metodologię pracy z informatorami i dokumentowania ich rodzimych (mikro)etnolektów, a zwłaszcza zajmujących i niepowtarzalnych biografii językowych, nikańcych/odchodzących bezpowrotnie wraz ze śmiercią ostatnich użytkowników.

3. Digitalizowane teksty pisane (zaopatrzone w tłumaczenia i transliterowane), cyfrowe lub digitalizowane, audiowizualne i multimodalne nagrania wypowiedzi naturalnych i performatywnych (w znacznej części transliterowane,

¹ Uwzględniając etniczny charakter omawianych enklaw językowych, w projekcie przyjęto pisownię wszystkich etnonimów dużą literą, np. Wilamowianie, Staroobrzędowcy, Menonici itp.

transkrybowane, anotowane i tłumaczone) w pierwszych czterech odmianach językowych.

4. Fotodokumentację artefaktów etnolingwistycznych w dokumentowanych językach lub ich dotyczących.
5. Wstępne analizy lingwistyczne archiwizowanych materiałów (fonetyka, prozodia, kontakty językowe, mapy dialektalne/geolingwistyczne).

Anotacje i tłumaczenie zasobów

Zespół projektu postanowił zaopatrzyć przynajmniej część nagrań w anotacje rozmaitego poziomu i rodzaju, np.:

- ortograficzne – przyjmując zwyczajowe dla poszczególnych społeczności językowych normy zapisu;
- transkrypcje fonetyczne lub fonemiczne (za pomocą Międzynarodowego Alfabetu Fonetycznego IPA);
- interlinearną anotację morfologiczną (wg standardów Leipzig Glossing Rules);
- komentarze etnolingwistyczne i pozajęzykowe.

Dzięki temu zarchiwizowane materiały będą dostępne i uniwersalnie funkcjonalne dla specjalistów, którzy nie znając poszczególnych odmian, pragną wykorzystać zgromadzone materiały w różnych dziedzinach: językoznawstwie, w tym w socjo- i etnolingwistyce, polityce językowej, antropologii lingwistycznej, etnologii, w tym etnografii, etnomuzykologii, etnotaksonomii oraz transdyscyplinarnych studiach regionalnych lub badaniach nad mniejszościami.

Gromadzenie i opracowywanie danych

Materiały do *Bazy dokumentacji zagrożonych odmian językowych Rzeczypospolitej* zbierane były podczas indywidualnych wyjazdów oraz zespołowych ekspedycji terenowych, głównie w miejscach zamieszkania rejestrowanych informatorów. Ze względu na międzynarodowy charakter projektu nagrania odbywały się zarówno w regionach kraju zamieszkałych przez społeczności mniejszościowe, jak i poza jego granicami, np. w łotewskiej Łatgalii lub miastach zachodniej Europy, gdzie mieszkają ostatni mówiący polskim jidysz. Autorzy profili informacyjnych na temat poszczególnych odmian językowych korzystali oczywiście z archiwów językowych i historycznych, bibliotek oraz zbiorów prywatnych w Polsce i za granicą.

Podobnie jak w przypadku poprzednich wieloletnich badań w mniejszościowych społecznościach językowych podczas nagrywania informatorów oraz pozyskiwania

niezbędnych zasobów i informacji bardzo szybko udawało się nawiązać dobre i owocne kontakty. Z drugiej strony należało bezustannie uwzględniać fakt, iż przynależność do mniejszości – narodowych, etnicznych, wyznaniowych, językowych – stanowiła znaczącą przeszkodę w otwartym funkcjonowaniu takich osób w większościowym społeczeństwie przez znaczną część XX wieku, a zatem w pamiętanych przez wielu informatorów długich okresach ich życia. Badacze mogli się zatem spodziewać, iż niektórzy z informatorów nie chcieliby być łatwo rozpoznawalni, a ich nagrane wspomnienia/wypowiedzi nie miałyby być łatwo dostępne publicznie.

Co więcej jednak, rejestrowanie i publikowanie materiałów w różnych odmianach języków (i na ich temat) do tej pory ignorowanych, nieakceptowanych, ośmieszanych, a czasem odrzucanych stanowi samo w sobie metodę podwyższenia prestiżu samych etnolektów oraz ich użytkowników, a często i (re)integracji ich wspólnot komunikatywnych. Jak wspomniano, większość mówców dokumentowanych (mikro) etnolektów to osoby sędziwe i wychowane w przekonaniu, iż jedynym „poprawnym” i w pełni rozwiniętym językiem komunikacji powinna być standardowa polszczyzna. Nasze działania mają zatem nie tylko wymiar dokumentacyjny, ale stanowią również same w sobie element rewitalizacji i dopełniania lokalnego repertuaru językowych tożsamości.

Konkretny przykład praktycznego wpływu naszego przedsięwzięcia stanowi językowa enklawa Wilamowice/Wymysoi w powiecie bielskim. Wielokrotnie przedstawiano już mieszkańcom – w tym społeczności użytkowników i nowych mówców języka – rezultaty projektu. Działa tam już kilka następnych programów rewitalizacyjno-dokumentacyjnych, by wymienić choćby:

- Ginące języki. Kompleksowe modele badań i rewitalizacji;
- Stworzenie klastra turystycznego w gminie Wilamowice z wykorzystaniem języka wymysiöerys i związanej z nim kultury;
- Dokumentacja językowego i kulturowego dziedzictwa Wilamowic – w ramach tego projektu, kierowanego przez Bartłomieja Chromika (Uniwersytet Warszawski), młodzież ucząca się języka wilamowskiego uczestniczy w opracowaniu (poprzez m.in. transkrypcję) audiowizualnych zasobów językowych i kulturowych swojej społeczności.

Programy te mają i szersze praktyczne przełożenie na działania (wewnątrz) samej społeczności. W lutym 2015 r. po raz pierwszy obchodzono w Wilamowicach Międzynarodowy

Dzień Języka Ojczystego, podczas którego uczniów szkół z całej gminy zaznajamiano z zaletami wielojęzyczności, metodami jej wspierania i rozwoju, rozbudzając zainteresowanie różnicowaniem językowym najbliższej okolicy, regionu, Polski, Europy i świata². Miejskowa młodzież stworzyła także grupę teatralną, która korzysta z zamieszczanych w portalu inne-jezyki.amu.edu.pl tekstów literatury wilamowsko-języcznej. Dwukrotnie przedstawiła spektakle oparte na tłumaczeniach światowej literatury dla dzieci i młodzieży: *Matego księcia* i *Hobbita*. Jesienią 2013 r. wielopokoleniowa reprezentacja społeczności języka wilamowskiego wzięła udział w zorganizowanej w Sejmie RP konferencji nt. *Europejskich i regionalnych instrumentów ochrony języków zagrożonych*. W samych zaś Wilamowicach w czerwcu 2014 r. Stowarzyszenie na rzecz Zachowania Dziedzictwa Kulturowego Miasta Wilamowice Wilamowianie wraz z Uniwersytem Warszawskim (Wydział Artes Liberales) współorganizowało pierwszą międzynarodową konferencję *Ginące języki. Kompleksowe modele badań i rewitalizacji*, w której wzięło udział kilkudziesięciu specjalistów z wielu krajów świata. W listopadzie 2013 r. na Uniwersytecie Warszawskim doszło do spotkania założycielskiego międzynarodowej *Accademia Wilamowicziana – Wymysiöerysy Akademij* – ma się ona zajmować m.in. rewitalizacją, normalizacją i dalszą standaryzacją języka wilamowskiego oraz koordynacją badań naukowych nad nim.

Sąsiednia osada *Hałcnów/Alza/Alzen* (niegdyś wieś, dziś dzielnica miasta Bielsko-Biała) była dawniej swego rodzaju językowym ogniwem dialektalnego kontinuum łączącym Bieliz-Bialaer Sprachinsel z Wilamowicami. Ponieważ większość mieszkańców Hałcnowa została wysiedlona lub wyjechała po II wojnie światowej, tę enklawę językową od dawna uważano za wymarłą. Dzięki naszemu projektowi udało się odnaleźć i nagrać użytkowników *päuersch* – jak nazywano miejscowy dialekt – i zgromadzić materiały jego językowej przeszłości. Zostały one wykorzystane w rozprawie doktorskiej Marka Dolatowskiego (UAM). Kilku ostatnich mówców hałcnowskiego zaprezentowało swój rodzimy język uczestnikom Międzynarodowego Dnia Języka Ojczystego w 2015 r. w Wilamowicach – język ten zabrzmiał publicznie po raz pierwszy od blisko 70 lat!

² Miejskowe gimnazjum współpracowało przedtem w programie testowania zawartości i metodyki projektu [języki w niebezpieczeństwie](http://inne-jezyki.w.niebezpieczenstwie).

Poruszeni dokumentowaniem swojej unikatowej mowy powstałej w kontakcie gwar rosyjskich, niemieckich i polskich byli też mazurscy *Staroobrzedowcy*, których rejestruje i bada dr Anna Jorroch (Uniwersytet Warszawski). W trakcie realizacji projektu rozpoczęto już przygotowania do jego kontynuacji, która objęłaby wymierające – acz używane jeszcze przez pojedyncze starsze osoby – dialekty:

- [niemieckie śląskie](#) w okolicach Wałbrzycha i Gliwic;
- [dolnoniemieckie](#) w okolicach Gorzowa Wielkopolskiego i Koszalina;
- [czeski](#) z Zelowa;
- [litewskie](#) z Sejneńszczyzny i Suwalszczyzny;
- [białoruskie](#) ze wschodniej Białostoczczyzny.

Dotarły do nas komentarze i podziękowania od użytkowników opisywanych i dokumentowanych w naszym projekcie dialektów i gwar oraz ich potomków, którzy po raz pierwszy uświadomili sobie, że ich rodzima mowa stanowi wartość kulturową i badawczą.

Jak potwierdzają opinie nauczycieli i dydaktyków rozmaitych specjalności, portale inne-jezyki.amu.edu.pl i pl.languagesindanger.eu stanowią obszerne i rzetelne źródło materiałów edukacyjnych na temat językowej historii i geografii Polski i ziem okolicznych, etnicznej i językowej różnorodności, kontaktów językowych i innych. To źródło wielkiej satysfakcji dla naszego zespołu, ponieważ poza celami dokumentacyjnymi i lingwistycznymi to właśnie aspekt edukacyjny był najważniejszym motywem naszych prac.

Eksperti *Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego* uznali dotychczasowe wyniki projektu za wzorcowe w dziedzinie badań finansowanych w ramach tego programu.

Bibliografia

- Crystal, D. (2000) *Language Death*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Krauss, M. (1992) The World's Languages in Crisis. W: *Language*, nr 68, 4-10.
- Krauss, M. (1998) The Scope of the Language Endangerment Crisis and Recent Response to It. W: K. Matsumura (red.) *Studies in Endangered Languages*. Tokyo: Hituzi Syobo, 103-106.

dr Tomasz Wicherkiewicz

Wykładowca w Pracowni Polityki Językowej i Badań nad Mniejszościami na Wydziale Neofilologii UAM.